

Sven Ove Hansson

Det filosofiska hantverket

I sin betraktelse *Om ett högdraget tonfall som på senare tid gjort sig gällande inom filosofin* varnade Immanuel Kant för föreställningen att man skulle kunna uppnå filosofiska insikter genom att lyssna till något slags inre orakel. I stället hävdade han att allvarligt syftande filosofi är arbete, och arbete av en prosaisk natur. På ett snarlikt sätt framställde Platon i flera av sina dialoger filosofens verksamhet som ett hantverk (*techne*).

Kants varning är fortfarande lika aktuell. Föreställningen om filosofen som källa till outgrundliga visdomsord har långt ifrån spelat ut sin roll i den kulturella offentligheten. För en filosof är det ofta ett säkrare medel till publika framgångar att lägga ut tankedimor än att skingra dem.

Jag ska här försöka att ge en bild av de filosofiska hantverksfärdigheterna och av deras roll i filosofin. Jag kommer att framhålla tre sådana färdigheter som centrala i det filosofiska hantverket: tankeexperimenterande, språkanalys och idealisering. Liksom skomakeri, flöjtspel och kirurgi är detta färdigheter som man i stor utsträckning lär sig genom övning, som lärling snarare än som lärjunge.

1. Filosofins syfte

För att förstå en färdighets väsen måste man känna de syften för vilka den utövas. Kirurgi är inte bara konsten att skära och sy i mänskliga vävnader, utan konsten att göra detta på ett sätt som bidrar till att bota och lindra sjukdomar. På motsvarande sätt måste de filosofiska hantverksfärdigheterna förstås som medel att tjäna filosofins syften.

Som jag uppfattar saken syftar filosofin till att belysa de stora världsåskådningsfrågorna. Vårt ämnes centrala frågor är alltså varken mer eller mindre än de eviga frågorna om varat, om kunskap, om dygd, om plikt och om skönhet. Även andra än filosofer reflekterar och spekulerar om dessa ting. Därför har filosofin inget monopol på sina centrala frågor, men den har utvecklat färdigheter med vars hjälp de kan angripas på ett mera systematiskt sätt.

Av detta följer att filosofin inte bör uppfattas som en "superdisciplin" eller vetenskaplig överdomstol. I de flesta av de frågor som behandlas av de olika (andra) vetenskaperna har filosofin föga eller intet att bidra.

Det är också missvisande (om än mera anspråkslöst) att beskriva filosofin som en "restdisciplin" där de frågor tas om hand som inte behandlas av något annat ämnesområde. En sådan beskrivning gör inte rättvisa åt den anmärkningsvärda historiska stabiliteten i filosofins intressefokusering. Alltsedan Platons tid har vidsträckta nya kunskapsområden täckts in av nya discipliner, och specifikationen "som inte behandlas av något annat ämne än filosofin" har därmed fått en helt annan innebörd. Icke desto mindre har det centrala intresseområdet varit minst lika stabilt hos filosofin som hos (positivt definierade) discipliner som astronomi och geometri.

2. Tankeexperiment

Den första av de tre filosofiska hantverksfärdigheterna är förmågan att utarbeta tankeexperiment, dvs hypotetiska exempel. Sådana exempel spelar en central roll i nästan alla den filosofiska diskursens dialekter. En filosof skulle vara allvarligt handikappad utan en avsevärd förmåga att konstruera exempel som belyser hennes ståndpunkter. Däremot verkar det inte att finnas någon handledning i konsten att konstruera filosofiska exempel. Man lär sig detta genom andras exempel och genom egna försök och misstag, på ungefär samma sätt som lärlingar tillägnar sig manuella färdigheter.

Användningen av hypotetiska exempel som förebilder (positiva exempel) är särskilt väl utvecklad inom den politiska filosofin. Platons idealstat och Rawls' ursprungssituation är exempel på hur politiska ideal har preciserats på detta sätt. Inom flertalet av filosofins arbetsområden är det dock vanligare att tankeexperiment används i negativt syfte: som motexempel. Det har ofta framhållits att diskussioner om motexempel upptar en stor del av textutrymmet i de flesta filosofiska tidskrifter. Filosofin framskrider till stor del medelst den "fientliga metoden" ¹ att tillämpa andra filosofers ståndpunkter på tänkta fall där de kommer tillkorta.

Uppenbarligen är användningen av tankeexperiment ingen garanti för att dessa tillkortakommanden sedan blir avhjälpna. Om man gör

¹ Janice Moulton, "A Paradigm of Philosophy: The Adversary Method", ss 149-164 i Sandra Harding och Merrill B Hintikka (utg), *Discovering Reality*, 1983, ss 149-164.

minimala ad hoc-justeringar av sin ståndpunkt i syfte att neutralisera ett motexempel kan det mycket väl visa sig att det djupare problem som motexemplet illustrerade förblir olöst.¹ Icke desto mindre finns det ofta inget bättre sätt att fästa uppmärksamheten på svagheter hos en filosofisk ståndpunkt än att presentera ett tydligt motexempel.

En annan version av det filosofiska tankeexperimentet är den som utvecklats av de metodologiska skeptikerna. Filosofin är inte ensam om att använda tvivel som metod, men den skiljer sig från andra discipliner genom de massiva doser som den ibland begagnar. Forskare i empiriska vetenskaper brukar betvivla ett enstaka element i den gängse världsbilden (eller möjligen några få samtidigt). Genom successiva justeringar i små stycken kan världsbilden så småningom helt omvandlas. De filosofiska skeptikerna, däremot, har försökt att på en gång betvivla stora delar av (eller hela) sin världsbild. Denna metod är inte användbar för att utröna yttervärldens strukturer, men den har visat sig vara desto mera effektiv som medel att utforska strukturer hos våra föreställningar. Som framgår av det centrala arbetet inom denna tradition, Descartes *Avhandling om metoden*, har den alla de viktiga dragen av tankeexperimenterande.

3. Språkanalys

Den andra av de filosofiska hantverksfärdigheterna är språkanalys. Med detta avser jag förmågan att upptäcka och formulera villkoren för ett ords eller uttrycks korrekta användning och att särskilja mellan olika innebörder hos ett och samma ord eller uttryck. Även detta är en oundgänglig färdighet för en filosof. Man lär sig den genom lärlingskap och imitation snarare än genom att tillägna sig en explicit teori för hur den ska utövas.

Språkanalys (i denna allmänna betydelse hos ordet) har sitt ursprung hos Platons Sokrates. Diskussionerna om dygd i *Menon* och om kunskap i *Teaitetos* är fortfarande exempel på filosofisk språkanalys när den är som bäst.

Den moderna "analytiska" traditionen (i en inskränkt bemärkelse av ordet) karakteriseras av uppfattningen att många om inte alla "filosofiska problem är problem som kan lösas (eller upplösas) antingen genom att man reformerar språket, eller genom att man skaffar sig bättre förståelse för det språk vi för närvarande

¹ Detta har påtalats av George Schlesinger i "The Method of Counterexample", ss 151-171 i James H Fetzer (utg), *Principles of Philosophical Reasoning*, 1984.

använder".¹ Men även om det ofta har postulerats att de stora världsåskådningsfrågorna kan reduceras till frågor om språket, har detta såvitt mig bekant aldrig övertygande visats.

Icke desto mindre är språkanalysen en oavvarbar filosofisk färdighet. Den förbinder filosofin med det gängse språkbruket, och förstärker därmed dess samband med icke-filosofers reflektioner och tankesätt i världsbildsfrågor. Men framförallt förser den oss med distinktioner och begrepp som inte finns tillgängliga i det för-analytiska språket. Språkanalysen är därför en slipsten på vilken filosofen kan skärpa sina verktyg. Skärpta verktyg är alltsomoftast ett nödvändigt villkor för ett gott hantverksarbete (men aldrig ett tillräckligt villkor).

Filosofins historia är fylld med exempel (inte minst hos Platon) som visar på språkanalysens värde. Det har också gång på gång visat sig att filosofi utan språkanalytiska insikter blir som historia utan källkritiska insikter: självsäker och energisk, men vildvuxen, sällan nyskapande och nästan aldrig förmögen att korrigera sina egna misstag.

4. Idealisering

Den tredje filosofiska hantverksfärdigheten är idealisering. Att idealisera är att "avsiktligt förenkla något komplicerat (en situation, ett begrepp, etc) med syftet att uppnå en åtminstone delvis förståelse av det. En idealisering kan innefatta en förvrängning av sitt objekt eller kan helt enkelt innebära att man lämnar åt sidan några av komponenterna i ett komplex i syfte att bättre kunna fokusera på de återstående komponenterna".²

Idealisering förekommer på flera olika nivåer i filosofisk metodologi. För det första är idealisering en hantverksfärdighet i sig. Många av de begrepp som används i den filosofiska diskursen är inte resultatet enbart av språkanalys, utan har uppnåtts genom idealisering. Så t ex är det vanligt inom moralfilosofin att anse begrepp som "Johan bör...", "Johan borde..." och "Det är en plikt för Johan att..." som synonymer, trots att det finns tillfällen då vi skulle anse att endast en eller två av dessa fraser vore adekvat.³ Man förställer sig då att det

¹ Richard Rorty (utg), *The Linguistic Turn*, 1967, s 3.

² Ernan McMullin, "Galilean Idealization", *Studies in History and Philosophy of Science* 16:247-273, 1985. Citatet från s 248.

³ Sven Danielsson, *Filosofiska utredningar*, 1988. Om motsvarande begrepp i engelskan, se Richard B Brandt, "The Concepts of Obligation and Duty", *Mind* 73:374-393, 1965.

finns (eller kan konstrueras) ett för filosofin mera grundläggande begrepp som ligger bakom de mera utsmyckade innebörderna hos ord och fraser i vardagsspråket. Eftersom flertalet av filosofins centrala begrepp är idealiserade på detta sätt, är förmågan att utveckla och använda idealiserade begrepp en oundgänglig färdighet för en filosof. Liksom tankeexperimenterande och språkanalys lärs den utan att läras ut.

I många fall kan mer än ett idealiserat begrepp dras fram ur ett och samma för-filosofiska begrepp. Begreppen om nödvändighet, analyticitet och a priori exemplifierar detta. Sådan begreppsörgrening genom idealisering är en av de mekanismer varigenom filosofin förmår att göra nya distinktioner.¹

Utöver att vara en självständig färdighet är idealisering också ett element i de andra filosofiska färdigheterna, särskilt i tankeexperimenterande. Ett hypotetiskt exempel är med nödvändighet ofullständigt, och rymmer information endast om ett begränsat antal aspekter som man antar vara tillräckliga för den avsedda slutsatsen.

Därtill kommer att idealisering har en roll i filosofin som går utöver de enskilda filosofiska hantverksfärdigheterna. Detta kan kanske bäst förstås om man jämför med idealiseringens roll i fysiken. Fysiken har naturens grundläggande mekanismer som sitt *yttersta* studieobjekt, men fysikerna kan inte i praktiken studera naturen i dess fulla komplexitet. Fysikens *omedelbara* studieobjekt är därför den materiella världen under idealiserade förhållanden (ungefärligen uppnådda i experiment) som frambringar vissa tendenser som kan beskrivas exakt. Slutsatser från sådana idealiserade förhållanden bidrar till vår förståelse av de mera vanliga och komplicerade situationer i vilka isolerade tendenser inte kan studeras.

På liknande sätt består filosofins omedelbara studieobjekt till största delen av idealiseringar. De antas möjliggöra mer generaliserbara slutsatser än vad som kan uppnås medelst reflektion på gängse (icke idealiserat) språk om verkliga (icke idealiserade) situationer och exempel. I filosofin, liksom inom andra vetenskaper, antas idealiseringar ha förklaringskraft därför att de står nära en sanning som inte verkar att vara åtkomlig annat än genom sådan approximation.²

¹ Thorild Dahlquist har påtalat för mig att det alls inte är orimligt att betrakta förmågan att göra distinktioner som en självständig filosofisk hantverksfärdighet.

² I sin bok *Language and Philosophical Problems* (Routledge, 1990), hävdar Sören Stenlund att idealiseringar inom filosofi och inom naturvetenskap är av helt olika slag. Naturvetenskapliga idealiseringar "definieras av undersökningens metoder"

Den idealiserade karaktären hos filosofins omedelbara studieobjekt förklarar varför man i många grenar av filosofin föredrar påhittade exempel framför verkliga exempel. Många moralfilosofiska frågor kan illustreras med situationer från historien eller från biografiskt väldokumenterade personers liv. Slutsatser om sådana verkliga fall kan emellertid i princip alltid ifrågasättas genom upptäckten av nya empiriska fakta. De flesta moralfilosofer skulle betrakta sådana upptäckter som filosofiskt irrelevanta. Moralfilosofin strävar visserligen efter att formulera och belysa moraliska principer för den verkliga världen, men den gör inte detta genom att direkt studera moraliska situationer i den verkliga världen utan genom att studera idealiserade situationer.

Filosofin skiljer sig från flertalet andra akademiska discipliner därigenom att dess fundamentala frågor har behandlats med framgång i litterär form. Det finns såvitt bekant inga litterära arbeten som belyser molekylstrukturer, men det finns många som belyser kunskapens och moralens natur. Det litterära och det filosofiska sättet att angripa sådana frågor är dock diametralt motsatta. Medan filosofin använder idealisering för att undgå några av det verkliga livets komplikationer, strävar litteraturen typiskt efter att återspegla det verkliga livets komplexitet och oregelbundenhet. Bl a därför står filosofin närmare den övriga vetenskapen än vad den står litteraturen.

5. Avsaknad av konsensus

Trots de många likheterna mellan filosofins och naturvetenskapens användning av idealiseringar, finns det åtminstone en fundamental skillnad: Medan det råder nästan total samstämmighet om de idealiseringar som används inom naturvetenskapen finns det i de flesta filosofiska frågor flera konkurrerande idealiseringar.

Detta är också ett av huvudskälen till att varje filosofisk ståndpunkt eller teori kan bli föremål för berättigad kritik. Det finns alltid någon aspekt som den inte tar hänsyn till, och i regel är det möjligt att konstruera ett motexempel i vilket denna aspekt spelar en avgörande roll och till synes visar att ståndpunkten (teorin) är ohållbar.

medan filosofiska idealiseringar endast bygger på "språkfenomenens logiska ordning så som de framträder i *det praktiskt använda språket*" (ss 97 och 100). I motsats till Stenlund anser jag att beroendet av undersökningsmetoderna är en oönskad men ofrånkomlig egenskap hos både vetenskapliga och filosofiska idealiseringar. Stenlunds ståndpunkt är emellertid plausibel utifrån hans uppfattning om filosofins uppgift som att "skapa klarhet om det verkliga språkets natur" (s 98). Som torde ha framgått ovan utgår jag från att filosofin har substantiella, utomspråkliga frågor att utreda.

Situationen är inom filosofin sådan som den skulle ha varit inom fysiken om en kritik av gravitationsteorin för att den inte täcker magnetiska fenomen skulle ha betraktats som en giltig och förödande kritik. Inom fysiken råder enighet om att vissa idealiseringar är godtagbara (som t ex att studera en naturkraft i taget) medan andra inte är det. Filosoferna, däremot, strider inte bara om enstaka idealiseringar, utan också om vad som kan kallas meta-idealiseringar, dvs ideal för hur idealiseringar ska göras.

Bristen på samstämmighet om filosofiska idealiseringar (och meta-idealiseringar) bidrar till att förklara den ofta beklagade avsaknaden av "framsteg" inom filosofin, dvs frånvaron av en växande massa av filosofiska ståndpunkter om vilka det råder i det närmaste fullständig enighet. En snarlik situation förefaller att råda inom sociologin, där konsensus om idealiseringarna också är mycket begränsat. Icke desto mindre har det, både inom filosofi och inom sociologi, skett avsevärda framsteg inom var och en av flera konkurrerande traditioner som var för sig är relativt enhetlig i sina idealiseringar.

Avsaknaden av konsensus om filosofins idealiseringar är inte enbart att beklaga. Olika idealiseringar kan återspegla olika egenskaper hos studieobjektet. Så t ex kan probabilistiska och icke-probabilistiska teorier om kunskap komplettera varandra.

Av detta följer att ett giltigt motexempel mot en filosofisk teori inte alltid behöver vara ett tillräckligt skäl att överge denna teori. Som exempel kan nämnas att en paradox (eller ointuitiv slutledning) kan härledas i varje deontisk logik i vilken logiskt ekvivalenta satser fritt får bytas mot varandra.¹ Därav följer emellertid inte med nödvändighet att alla studier av normativ inferens måste utföras i logiska system som inte tillåter sådant utbyte. Utbytbarheten av ekvivalenta satser förenklar avsevärt formalismen, och möjliggör därmed en enklare och tydligare representation av ett flertal frågeställningar än vad som annars är möjligt.

Som en följd av det icke-ackumulerande sätt varpå filosofin framskrider, har filosofiska ståndpunkter och problemformuleringar ofta längre varaktighet än ståndpunkter och teorier i någon annan disciplin. Detta förhållande, liksom den ovannämnda stabiliteten i filosofins intressefokusering, bidrar till att filosofins historia står i intimare förbindelse med den pågående forskningen än vad som är förhållandet i någon annan betydande akademisk disciplin.

¹ Sven Ove Hansson, "The Revenger's Paradox", *Philosophical Studies* (under tryckning).

6. Formalisering

Formaliseringens roll inom filosofin har ökat dramatiskt under 1900-talet genom att den formella logiken har trängt in i allt fler av filosofins ämnesområden. År 1914 förebådade Bertrand Russell denna utveckling och hävdade att "varje filosofiskt problem kommer, när det utsätts för den nödvändiga analysen och renodlingen, att visas vara antingen inte ett egentligt filosofiskt problem eller också ett logiskt problem i den bemärkelse vi använder detta ord."¹ Många unga filosofer, bland dem Rudolf Carnap, lystrade till Russells stridsrop för en ny, formallogisk filosofi.

Varje representation av filosofiska resonemang på matematiskt (eller logiskt) språk är resultatet av en idealisering. Formaliseringen uppnås typiskt genom en idealisering i två steg: först från vanligt språk till filosofiskt fackspråk och sedan därifrån till symbolspråk. Större delen av idealiseringen sker ofta i det första av dessa steg. Därför är det mest utmärkande för formaliserad filosofi inte avståndet till vanliga samtal (som i väsentliga avseenden kan vara ungefär lika stort hos filosofiskt fackspråk). Dess främsta särdrag är i stället den matematiska hantverksskicklighet som krävs för att effektivt använda den formella notationen.

Formalisering inom filosofi är i praktiken nästan detsamma som formalisering på logiskt formelspråk. Förhållandet mellan filosofi och formell logik påminner om det som länge rådde mellan klassisk fysik och matematisk analys. Den senare utvecklades till stor del för fysikens syften, och under ett par århundraden var dess dominans inom matematisk fysik nästan total. På motsvarande sätt har logiken till stor del utvecklats med syfte på filosofiska tillämpningar. Icke desto mindre är logikens dominans inom formaliserad filosofi en fråga om tradition och läglighet snarare än om nödvändighet. Det finns ingen anledning till att andra typer av matematisk formalism skulle vara oanvändbara inom filosofin.

Formalisering har den obestridda förtjänsten att ge upphov till nya frågor och att stimulera strävan efter fullständighet. Åtskilliga filosofiska frågor har penetrerats mera på djupet med formella metoder än vad som annars skulle ha varit möjligt. Tarskis, Kripkes och andras studier av förhållandet mellan sanning och språk ger utmärkta exempel på detta.

¹ Bertrand Russell, *Our knowledge of the external world* [1914] 1969, s 14.

Det finns också gott om exempel på mindre lyckade formaliseringar inom filosofin. Detta är föga förvånande. Ett mera fundamentalt problem är att de dominerande logiska formaliseringarna inte är filosofiskt neutrala. Så t ex attribuerar predikatlogiken existens till partikulära ting. Den är därför inte i alla avseenden väl lämpad för att uttrycka metafysiska ståndpunkter som hänför existens till andra entiteter. Detta har ibland tagits som ett argument mot formalisering t ex i Platonstudier.¹ Det kan också tas som ett argument för att söka utveckla andra formalismer som återspeglar sådana ontologier som predikatlogiken inte ger rättvisa åt.

Förmåga till kreativ matematisk symbolmanipulation är uppenbarligen en användbar hantverksskicklighet inom filosofin. Dock skiljer den sig från de tre ovannämnda hantverksfärdigheterna därigenom att många framgångsrika filosofer inte har den. Man kan välja att arbeta med problem som inte kräver formalisering, men man kan knappast finna ett enda filosofiskt problem vars behandling inte kräver förmåga att tankeexperimentera, att utföra språkanalys och att idealisera.

7. En syntetisk disciplin

Tankeexperiment, eller hypotetiska fall, spelar en viktig roll inte bara inom filosofin utan också i andra discipliner. I juridiken används hypotetiska rättsfall, jämsides med verkliga fall, för att utröna lagars konsekvenser. Förmågan att konstruera ett naturvetenskapligt experiment är också besläktad med förmågan att utveckla filosofiska tankeexperiment.

Inom lingvistisk semantik används analytiska färdigheter som är ganska snarlika dem som tillämpas i filosofisk språkanalys. Arbetet med en stor ordbok (som Svenska Akademiens Ordbok) kräver t ex att man identifierar och karaktäriserar snarlika men åtskilda innebörder av ett och samma ord eller uttryck.

Färdigheter att idealisera krävs inom alla vetenskaper, i synnerhet då nya begrepp utvecklas och då nya experiment eller observationer planeras. Förmågan att manipulera formella språk är, självfallet, den centrala hantverksfärdigheten inom matematiken.

Ingen av dessa filosofiska hantverksfärdigheter är således exklusivt filosofisk i den bemärkelsen att den inte skulle användas utanför filosofin. I detta avseende skiljer sig inte filosofin från andra

¹ Kenneth R Seeskin, "Formalization in Platonic Scholarship", *Metaphilosophy* 9:242-251, 1978.

discipliner. De flesta vetenskapliga färdigheter är mångdisciplinära. Vetenskapliga discipliner konstitueras och avgränsas inte i första hand av sina hantverksfärdigheter utan av sina (yttersta och omedelbara) studieobjekt.

Filosofin studerar ståndpunkter i världsåskådningsfrågor. En del sådana ståndpunkter har sitt ursprung utanför filosofin, men andra har uppfunnits av filosofer. I själva verket skulle de huvudsakliga ståndpunkterna inom t ex metafysiken inte ens kunna uttryckas koncist utan den fackfilosofiska begreppsapparaten.

Filosofin är alltså en syntetisk disciplin. Med detta menar jag att den till stor del producerar sina studieobjekt själv. De flesta andra grundforskningsdiscipliner är inte syntetiska i denna mening.¹ De främsta undantagen, jämsides med filosofin, torde vara matematiken och kemin. (Flertalet av de ämnen som studeras av kemister existerade inte på jorden innan de syntetiserades av kemister.)

Den kombination av hantverksskickligheter som filosofer besitter gör dem ofta väl lämpade att bistå andra forskare, särskilt i begreppsanalytiska frågor. Filosofin är emellertid, i motsats till dendrokronologin och numismatiken, inte i huvudsak en hjälpvetenskap. Det kriterium enligt vilket den i första hand ska bedömas är inte dess förmåga att hjälpa andra vetenskaper utan dess förmåga att belysa världsåskådningsfrågor. Filosofisk hantverksskicklighet kan visserligen med fördel användas för utomfilosofiska tillämpningar (och för inomfilosofiska teknikaliteter), men detta får inte leda till att ämnets grundförbindelse med världsåskådningsfrågorna försvagas. Om den förbindelsen skulle gå förlorad, då skulle dessa hantverksfärdigheter inte vara mer filosofiska än vad kirurgin skulle vara medicinsk om den utvecklades till ett konstfärdigt skärande och syende i levande vävnad, helt utan samband med strävan att bota och lindra sjukdomar.

Jag vill tacka Thorild Dahlquist, Wlodek Rabinowicz och Sören Stenlund för värdefulla synpunkter.

¹ Naturvetenskapliga teorier (såsom termodynamiken) är visserligen mänskliga skapelser i samma mån som filosofiska ståndpunkter (som utilitarismen), men medan filosofiska ståndpunkter är studieobjekt inom filosofin är naturvetenskapliga teorier endast medel för studiet av empiriska studieobjekt.